

Ciència i tècnica com a recursos. Les comunicacions

II Part: Turisme i agricultura (1939-1978)¹

per Rosa Vallès Costa

El turisme ha estat el gran factor de canvi respecte dels modes de vida tradicionals de les Pitiüses, prolongats en molts d'aspectes fins a la meitat del segle XX. Devers els anys 1955-1960 compartia valor econòmic amb altres activitats i produccions, com l'exportació de la sal i de la patata primerenca, amb les quals compartia també el territori de l'illa (repartit entre el litoral, els estanys saliners, camps de regadiu, respectivament). En aquell moment, encara no arribava un gran volum de visitants; però a partir de 1966, amb l'apertura de l'aeroport des Codolar al trànsit internacional, el turisme pren a Eivissa i Formentera una embranzida contínua i accelerada que no es frenarà fins al 1974, per la crisi internacional iniciada la tardor de l'any anterior. I, una vegada superada aquesta, seguiria a un ritme semblant, bé adaptant-se a situacions conjunturals, bé adoptant noves estructures en funció de les necessitats del mercat.

El turisme ha creat riquesa i llocs de treball, ha permès altes taxes de creixement econòmic; ha elevat notablement el nivell material de vida i, en pocs anys, ha canviat radicalment la vida d'eivissencs i formenterers. D'unes illes que emigraven, es passà a un saldo migratori positiu, major en el període més intens d'expansió turística (quinquenni 1966-1970) i que perdia in-

Eivissa, Gran Hotel Montesol. Inaugurat el 1933 com Gran Hotel Ibiza, ocupat militarment i reobert el 1946, el Montesol, al passeig de Vara de Rey, es convertí en punt de referència obligat per a residents i visitants. Foto: <https://www.pinterest.es/pin/eivissa-hotel-montesol-526850856384561263/>.

tensitat a mesura que es cobria l'oferta de llocs de treball. La modificació de les estructures poblacionals ha incidit en tots els aspectes de la vida social i les relacions humanes. Responsable de l'ampli procés de terciarització dins del model de producció capitalista, ha produït canvis de base en les relacions socioeconòmiques, els fluxos de capital, les inversions i els preus.

Des de mitjan dècada del 1950 i al llarg de la següent, l'agricultura experimentava una forta revifada gràcies a la demanda interna del sector de l'hostaleria i complementària de restaurants, i l'exportació de patata primerenca al Regne Unit (país que prèviament proporcionava la llavor i fixava després el període d'embarcament). Un dels efectes multiplicadors del turisme fou el sobtat increment de la demanda interna i dels preus dels productes agropecuaris. Els primers hotels pertanyien majoritàriament a petites companyies que compraven in-

tegrament a Eivissa els productes que consumien; la forta pujada de preus estimulà la producció agrària i pesquera local. Però en poc temps l'oferta seria incapaç d'atendre una demanda en progressió potencial; llavors els establiments hotelers es decantarien per productes congelats, ja que els frigorífics en feren possible la conservació.

El turisme ha transformat profundament el paisatge amb les seues exigències d'infraestructures, equipaments i serveis. Expansió turística i pressió urbanística sobre l'espai rural incidiren negativament sobre l'agricultura, que haurà d'esperar dècades per a una nova recuperació, ara sota el signe de producte local de qualitat i el plantejament d'una nova economia circular. Els problemes evidenciats els anys setanta per la manca de planificació global i la rapidesa del creixement, alguns prou greus, són encara avui (segle XXI, en què se n'han afegit de nous) de difícil solució, a causa dels

1. Segona part del que havia de ser el capítol 5 de l'últim volum d'*Història de la Ciència a les Illes Balears* (VI, 1939-78), sense possibilitat de publicació. He introduït alguna modificació en l'ordre dels paràgrafs i aclariments al text.

poderosos interessos econòmics que giren entorn del turisme.

1. El turisme, una activitat trasbalsadora

Els anys quaranta del segle passat, les Pitiüses iniciaven una lenta i penosa recuperació després dels conflictes bèl·lics que tallaren en sec l'evolució política, socioeconòmica i tecnològica del mig segle anterior, a més d'unes afalagadores perspectives per al turisme iniciades els anys trenta. Alguns establiments tornaren a obrir i n'apareixeren d'altres, tímidament. El 1947 es recobrava la capacitat hotelera de preguerra (unes 400 places i 21 establiments). La fi de l'aïllament internacional, amb la represa de les comunicacions marítimes i l'apertura de l'aeroport des Codolar al trànsit nacional el 1958, feren possible un primer avenç en l'oferta d'allotjament. En la dècada dels cinquanta eren majoritaris els establiments de categoria inferior (pensions, fondes); bona part de la modesta clientela procedia de la Península, i de classes benestants la majoria de l'allotjada en els pocs hotels existents. El Foment del Turisme, principal interlocutor del sector, intervenia davant les instàncies públiques per tal de millorar les comunicacions entre uns i altres, i dugué a terme campanyes de promoció, en especial dirigides a Catalunya, aprofitant l'enllac marítim Eivissa-Barcelona. Inicialment els clients contractaven directament la seua estada, normalment quan desembarcaven a l'illa. Els primers anys era freqüent la presència d'empleats de pensions i hotels a l'arribada dels vaixells oferint els seus establiments als turistes.

Els 15.000 visitants de l'any 1955 serien duplicats el 1960, concentrats en la temporada d'estiu, ampliada a uns quatre mesos. El 1962 ja n'arribaren més per via aèria que per marítima. En canvi, el tràfic de mercaderies funcionava tot l'any i preferentment per mar. En començar els anys seixanta, les Pitiüses ja disposaven d'unes 1.400 places d'hostaleria, distribuïdes entre 97 establiments, dels quals 11

Sant Antoni de Portmany (anys 50). Pionera del turisme eivissenc juntament amb Eivissa i Santa Eulària des Riu, la vila portmanyina ja reunia el 1950 tres hotels i quatre pensions, amb una aposta clara pel desenvolupament i l'oferta d'oci nocturn complementària del turisme. Foto: <https://www.delcampe.net/es/coleccionismo/cartes-postales/espagne/ibiza/espagne-iles-baleares-ibiza-san-antonio-abad-829077380.html>.

a Formentera (1961). La població total pitiüsa, majoritàriament natural de les illes, just superava els trenta-cinc mil habitants, dels quals poc menys de 2.700 vivien a Formentera; el saldo migratori encara era negatiu, però s'havia arribat a les portes de canviar de signe la tendència, inicialment amb persones procedents de la Península. A partir del 1963-1965 el turisme esdevé l'activitat estrella; les primeres agències de viatges estrangeres contractaven petits grups.

Turisme de sol i platja

El 1966 l'aeroport des Codolar s'obre al trànsit internacional i el turisme passa a dominar el panorama econòmic. Comença a arribar un contingent de masses, monopolitzat per grans operadors turístics europeus, que organitzen vols xàrter per desplaçar un nombre creixent de persones de les noves classes mitjanes. Gràcies a les polítiques europees d'inspiració keynesiana (és a dir, de l'estat del benestar, amb vacances pagades per a milers de treballadors), amb una economia en fort desenvolupament, i els baixos preus de la destinació turística, un nombre cada vegada més elevat de persones podia pagar, amb comoditat, una estada de 10-15 dies a les costes mediterrànies. Per nacionalitats, els francesos són

aviat superats pels britànics i els alemanys (d'aquests, la majoria triava estiu a Formentera), amb presència també del turista espanyol, sempre inferior en nombre a l'estranger. Inicialment, aquesta massa de visitants no era gaire exigent, era un turisme de sol i platja (105.929 turistes en 1965; 270.837 en 1969; més de mig milió en 1971, i fregant els 600.000 en 1973; després cau la xifra de visitants i no es recupera fins al 1981).

Entre 1964 i 1971 el creixement del sector turístic pitiús mostra increments superiors al 20 % anual acumulat. És l'època anomenada del primer *boom* turístic, impulsat per empresaris locals i caracteritzat per la construcció de l'oferta bàsica en el punt de destí (hotels i infraestructures relacionades amb el transport). La febre constructora esdevé imparable. En només un trienni (1968-1970) es bastiren a Eivissa 56 nous hotels amb 15.456 places, el triple que en els trenta anys anteriors. Una construcció tan accelerada només va ser possible gràcies a la importació de gran quantitat de mà d'obra. Tomás Méndez (1999) es fa ressò d'aquella eufòria:

"Se reclutaba mano de obra para la construcción por las zonas más atrasadas de la península, se fletaban aviones para traer carpinteros,

Formentera, hostel La Savina. Establiment pioner de l'illa (anys 40) i el primer en contractar amb un tour operador estranger, el francès Les Argonautes. El nucli urbà del port de Formentera reunia un petit complex industrial i de serveis. Foto: <https://www.hostal-lasavina.com/es/galeria/>.

se contrataba a cualquiera que viniera. Los camiones de material no llegaban siempre a su destino porque eran pirateados por el camino por otros hoteles. La urgencia era tal que se admitía clientela con el hotel todavía en obras”.

Els constructors de Formentera hi duïen el seu personal i materials, com va ser el cas d'un empresari valencià as Pujols, o de l'eivissenc Alonso Marí que, per aixecar el primer gran hotel de l'illa (Hotel Club la Mola, inaugurat el 1973), va haver de transportar en embarcacions de vela la grava, l'aigua i els materials, a més de produir pel seu compte l'energia elèctrica necessària.

La construcció turística esdevenia la principal activitat econòmica de les Pitiüses. En aquest primer boom destaca l'enorme augment del nombre de places, en hotels cada vegada més grans (d'una mitjana de 94 places per establiment en iniciar-se el decenni dels seixanta es passà al final a 276) i de categoria mitjana-alta (hotels de tres estrelles). Aquests establiments tenien una estructura organitzativa complexa, caracteritzada per la contractació massiva de personal, ja que les reglamentacions laborals del moment contemplaven l'existència de 21 departaments i 192 categories labo-

rals, amb una elevada proporció d'empleats per client en els de categoria superior. El progressiu encariment de la mà d'obra i la massificació del producte turístic obligarien a simplificar-ne l'estructura.

Demanda i oferta

La demanda impulsà l'oferta. L'organització dels fluxos turístics en origen va quedar a mans dels primers grans operadors turístics, sobretot alemanys i britànics. Aquests coordinaven els vols xàrter entre Europa i les illes i el transport fins a l'hotel, centralitzaven els pagaments dels turistes i els cobraments dels hotelers. El sistema requeria la implantació de serveis massius per abaratir costos i obtenir majors beneficis, cosa que comportava avions i hotels cada vegada de major capacitat, moviments sincronitzats de grans grups de turistes i gestió de fortes sumes de diners. L'activitat dels operadors fou decisiva per finançar molts dels hotels construïts a Eivissa i a Formentera els anys seixanta, ja que supliren les mancances del sistema creditici espanyol; avançaven una part important del capital necessari a canvi de la reserva de places per anys successius, a un preu molt favorable per a ells, al temps que

feien possible l'activitat de petits empresaris illencs.

L'impuls empresarial en aquests anys era molt fort; la pràctica totalitat d'establiments es degué a la iniciativa local, projectes fets per grups d'amics o petites societats; prova d'això és que només hi hagués tres societats anònimes. La majoria d'hotels eren promoguts per un petit grup de persones que arriscaven el seu limitat patrimoni en la construcció d'un únic establiment, amb beneficis tan elevats que l'autofinançament procedent del primer hotel aviat els permetia llançar-se a la posterior construcció d'un de segon o tercer. El 1970 les Pitiüses reunien gairebé tres-cents establiments entre hotels, hostals, pensions i fondes (dels quals, 261 a Eivissa i 34 a Formentera), amb un total d'unes trenta mil places a Eivissa i 1.419 a Formentera. Curiosament, si bé la crisi dels 1970 afectà el nombre de turistes arribats, i en conseqüència els ingressos percebuts, en canvi, l'oferta de places seguia creixent a totes dues illes, superant les 40.000 el 1978, encara que Eivissa reduí lleugerament la d'hotels (places: 1973, 35.964; 1976, 38.211; 1978, 40.463). En tot el decenni dels setanta s'aixecaren 19 hotels nous, i s'arribà a una oferta de 42.650 places el 1980.

Aquest ritme de construcció frenètica repercutí en una baixa qualitat constructiva, d'equipaments i, fins i tot, de capacitat professional del personal, majoritàriament immigrants de zones rurals peninsulars. El boom fou tan ràpid que, en la majoria dels casos, es varen ignorar aspectes tan essencials com la política comercial hotelera o la formació dels empleats, tant a nivell professional com de cultura general; la política comercial quedava sempre subordinada a la racionalització dels costos, que determinaven les característiques tècniques dels hotels. No hi hagué intervenció pública pel que feia a planificació urbanística i d'infraestructures. Però seria obligat tenir títol administratiu de director d'empreses turístiques per dirigir un hotel; amb l'impuls donat per l'Escola de Tu-

risme el sector es va professionalitzar i el 1978 es constituí la *Federación Empresarial Hotelera de Ibiza y Formentera* (FEHIF), per unificar estratègies i defensar interessos. Un any abans s'havia creat la PI-MEEF, que agrupava la petita i mitjana empresa d'Eivissa i Formentera. Ninguna d'aquestes entitats comptà amb participació dels treballadors, que s'organitzarien a través dels sindicats de classe.

Efectes multiplicadors del turisme

La incidència del turisme a les Pitiüses es reflecteix, en primer lloc, en unes activitats directament turístiques, com l'allotjament hotelier i extrahotelier i les agències de viatge. En segon lloc, en les activitats de serveis relacionades directament amb el turisme, tals com comerç, transport aeri i marítim, autocars i vehicles de lloguer, bars, restaurants i discoteques, i una variada oferta complementària, com excursions, mercadets *hippies*, museus, espectacles folklòrics i altres entreteniments, que depenen del tipus de turista, les seues preferències i possibilitats econòmiques. En tercer lloc, ja s'ha esmentat la construcció turística. D'altra banda, incideix també en activitats molt diverses de serveis i d'aprovisionament, com l'agricultura, la indústria i l'energia, el sistema financer, l'administració pública, els serveis personals directes i les activitats d'importació. I, finalment, sobre les activitats productives que fan els residents gràcies als ingressos obtinguts en concepte de sous i salaris en les activitats turístiques i associades, lloguers, vendes de terrenys i edificis, i beneficis. La despesa turística de cada any es converteix en ingressos directes i indirectes de les activitats de les illes, però una bona part surt cap a l'exterior (MÉNDEZ, 1999).

A tall d'exemple, el turisme és a la base d'algunes petites indústries eivissenques, sempre modestes en l'aspecte més tecnològic; n'esmentarem dues, que arrelen en la tradició de construcció naval i tèxtil, respectivament. Al voltant de 1965, sorgí a Eivissa la idea de fabricar petits

Formentera, pensió Capri. El nucli urbà des Pujols concentrava des dels últims seixanta una sèrie d'establiments majoritàriament aixecats amb crèdits oferits pels touoperadors.
Foto: <http://www.hostalrestaurantecapri.com/hostal-economico-formentera>.

vaixells amb el fons de vidre, coneguts com *glass bottom boats*, que propiciaren el naixement de l'empresa Astilleros Ibiza, S. A. Moltes de les embarcacions, destinades a excursions turístiques, es varen vendre a Mallorca, algunes a Canàries, i també se n'exportaren a Malta i Xipre per distribuir-les per les illes gregues. La indústria de la moda *adlib* jugava paral·lelament amb el vestit tradicional de les pagueses i la seductora estètica del moviment *hippy*. No suposà l'aparició d'un establiment fabril, però ocupà una nombrosa mà d'obra a domicili, majoritàriament femenina, i fins i tot ha arribat a exportar-ne part de la producció; cosa que demostra l'important paper per a la promoció d'Eivissa a partir de 1971.

Menció especial mereix l'oferta complementària d'oci nocturn: sales de festa i discoteques. Les primeres són presents ja des dels primers anys cinquanta, tant a la ciutat com a les viles, sobretot a Sant Antoni de Portmany; anaven dirigides tant a la població local com als primers turistes. Un canvi de gustos, el 1966, dugué a obrir la primera sala amb el nom "discoteca" (1967); la imatge turística de l'illa canviava ràpidament i també l'estil de diversió. Els anys setanta s'inauguraven

diversos locals que contribuïrien a la fama d'Eivissa com a centre internacional d'oci nocturn. Com abans el moviment *hippy*, les discoteques han ajudat a difondre una imatge jove de diversió i llibertat, transgressora de la societat establerta.

Efectes en el paisatge

El turisme afecta el paisatge amb una profunda modificació i una demanda contínua de sòl edificable i infraestructures de transport per terra, mar i aire. La construcció d'hotels, apartaments i urbanitzacions, a més de les vies terrestres per accedir-hi, inicialment transforma el litoral i pressiona després sobre àrees rurals productives, amb el consegüent abandonament de terres de cultiu. El fort creixement poblacional, gràcies a la immigració, ha estimulat el desenvolupament dels nuclis urbans i de noves concentracions, a la ciutat i als pobles (centres parroquials tradicionals), especialment a les viles de Santa Eulària des Riu i de Sant Antoni de Portmany; aquesta última estén la seua àrea d'influència sobre tota la badia de Portmany, que comparteix amb el veí terme municipal de Sant Josep. També alguns nuclis turístics litorals esdevenen entitats

Formentera, tradició i contracultura. (foto 1970) La coexistència pacífica de comunitats humanes contrastades nodrí la imatge de les Pitiüses com a paradís de llibertat. Foto: Josep Soler, <https://twitter.com/BatecsClassics/status/1567742914171752450>.

de població concentrada, com es Canar i Cala Llonga (Santa Eulària), Portinatx (Sant Joan), Cala Vedella (Sant Josep), o es Pujols (Formentera), entre d'altres.

La ciutat d'Eivissa executa els eixamples urbans aprovats fins als anys cinquanta, densifica la trama urbana i requereix l'ampliació del seu reduït terme municipal. El creixement de Vila afecta les àrees rurals adjacents i dels municipis limítrofs de Sant Josep, Sant Antoni i Santa Eulària, amb l'expansió i aparició de nuclis funcionalment dependents de la ciutat, en un *continuum* urbà que s'estén pel litoral, des del cap Martinet a ses Salines i, a l'interior, pels plans de Vila i de Sant Jordi, sobre unes terres abans conceptuades com les de la millor qualitat agrícola. Segons recull E. Ramon (2000: 161), els primers Plans Generals d'Ordenació Urbana (PGOU) foren els d'Eivissa (1973) i de Sant Joan (1976). El de Santa Eulària ja és posterior (1981) i Sant Josep es regiria per unes Normes Subsidiàries de Planejament (1986). Tanmateix, tota aquesta normativa facilitava una forta expansió urbanística.

D'altra banda, el fenomen va impactant tot el conjunt de l'illa, marcada per la dependència total del turisme. Un tret característic de la

personalitat geogràfica de les illes d'Eivissa i Formentera era l'extraordinària dispersió de l'hàbitat rural. La casa pagesa, senzilla i funcional, ben destacada en el paisatge tradicional, va atreure l'atenció d'arquitectes i artistes, i es va convertir en objecte del desig d'inversors forasters. Les divisions per herència de les finques, en general petites i mitjanes explotacions, va multiplicar l'aparició d'habitatges i va facilitar la venda de solars per a segona residència; buscant perspectives més àmplies, es construeix també sobre els puigs i s'hi fan camins d'accés aptes per a vehicles. La terra adquireix un valor econòmic *per se*, no per la seua capacitat productiva. Bisson (1977), en les conclusions sobre l'adaptació de les illes a la situació derivada de "*l'arrivée brutale du tourisme de masse*" (l'expressió és seua), ja detecta quin és el futur del camp eivissenc (traduïm del francès, la cursiva és meua):

"... el turisme continua el seu progrés a un ritme sorprenent, i no es només baix l'aspecte de turisme de masses. Avui s'assisteix a una colonització del camp per part dels residents estrangers permanents que no es conformen a establir-se als litorals, sinó que compren les cases de les finques abandonades pels agricultors: *la conversió de l'illa d'Eivissa en una vasta zona residencial*

de baixa densitat, forma original d'urbanització dels camps, està àmpliament iniciada. Una prefiguració del porvenir de les Balears?"

2. L'agricultura d'Eivissa i Formentera. De l'expansió a la crisi

En els quatre decennis que s'escolen entre l'inici dels anys quaranta i els últims setanta, les activitats agràries a les Pitiüses passaren de ser el sector bàsic de l'economia illenca a convertir-se en element residual; s'havia transsitat d'una economia agrària de subsistència a una altra dominant de serveis, amb un fort impacte negatiu sobre l'agricultura i la ramaderia tradicionals i la consegüent transformació del paisatge rural. Entremig, la dècada dels seixanta és l'època daurada de l'agricultura eivissenca, amb la modernització del sistema, l'aplicació de millores tècniques en el procés de producció i canvis notables en els tipus de cultius. La mecanització alliberà els membres més joves de la família, que pogueren dedicar-se a altres activitats. També en la ramaderia, una gran empresa local aplicà les tecnologies de producció intensiva de base científica: instal·là una vaqueria i es dedicà a la transformació de productes lactis, en especial iogurts i formatges.

L'agricultura de subsistència

La postguerra de fam i autarquia, amb un sistema polític d'intervencionisme estatal, comportà el control de les autoritats sobre la producció alimentària bàsica, el blat sobretot, amb prohibició de venda lliure i d'exportació. La pressió sobre el reduït territori illenc d'una població privada d'emigrar per l'aïllament internacional, es resolgué amb l'ocupació agrària –les últimes rotes– d'espais gairebé inaccessibles i de petites dimensions, disposats en minúscules feixes a penes aptes per a plantar-hi un o dos arbres (generalment garrovers) i un cereal secundari (ordi o civada) alternant amb una lleguminosa de secà (pèsols, faves). Reproduïen, a petita escala i amb rendiments molt baixos, el model tradicional de cultius asso-

ciats de secà. La unitat bàsica de producció era la família, amb predomini de la petita propietat i l'explo-tació directa de la terra. Una dis-persió gairebé absoluta de l'hàbitat rural, i l'extensió per tota l'illa de l'activitat agrària, forestal i pes-quera, era responsable d'una densa xarxa de camins i viaranyes que feien accessible tot l'espai illenc.

El 1940 es creà la unitat sindical i hom ordenà que les cambres agràries locals s'hi incorporassin. El fet donà pas a les Germandats de Llau-radors i Ramaders, integrades dins el sindicalisme vertical del règim. El 18 d'abril de 1947 es crearen les Cambres Oficials Sindicals Agràries (COSA), resultat de la unificació de cambres i germandats; l'estructura n'era regulada per la Delegació Na-cional de Sindicats, prèvia confor-mitat del Ministeri d'Agricultura. El 1948 va tenir lloc la constitució de la Cambra Oficial Sindical Agrària de Balears. A través del *Boletín de Agricultura* (octubre de 1944), publicat per la Diputació Provincial, les cambres donaven a conèixer ac-tivitats i projectes. El 2 de juny de 1977, en plena transició política, s'adoptà un criteri democràtic d'ac-tuació i el 14 d'abril de 1978 es fixà la data per celebrar eleccions a vo-cals de les cambres agràries locals. En la relació de la Cambra Agrària Provincial de Balears hi havia 19 vocals en representació de Mallorca, 3 d'Eivissa (procedents de les cam-bres locals de Santa Eulària des Riu, Sant Antoni de Portmany i Sant Joan de Labritja) i 2 de Me-norca; constituïda el 12 de juny de 1978, va desaparèixer el 18 de gener de l'any següent en canviar el nom pel de Cambra Agrària Interinsular de Balears.

Cap a l'agricultura de mercat

Dins la política agrària de desen-volupament rural i prospecció d'ai-gües, Formentera es veié beneficia-da amb la millora agrària del pou d'en Plater, que rebé finançament de l'Obra Sindical de Colonització (dependent de la COSA) per al re-gadiu d'un 24 hectàrees, extensió de les petites finques dels 16 propie-taris que conformaren el *Grupo Sin-*

Formentera, hotel Club la Mola. Primera aposta a l'illa per la qualitat turística amb una oferta adequada a la demanda turística creixent. Fotografia de Marià Castelló, <https://www.ibiza5sentidos.es/en/visit-ibiza/port-de-sant-miquel/>.

dical Colonització de Formentera. El dictamen favorable és de desem-bre de 1948, el pla d'Acció Assisten-cial aportava 300.000 pessetes, però la constitució del grup sindical, que rebé el número 911, fou el desembre de 1954; s'esperava aconseguir un cabal de 60.000 litres per hora. El propietari cedí el pou a l'organitza-ció sindical i es posà en marxa el projecte (NAVARRO, 2017). Les obres havien començat dos anys abans a la finca, vora la carretera des Cap de Barbaria, amb un finançament inicial de 149.000 pessetes; s'obrí un pou de 37 metres de fondària, es dotà de motor i d'un dipòsit d'aigua de 450 tones i unes 6 o 7 hectàrees pogueren convertir-se en hort. El governador plantejà el projecte d'augmentar la potència del motor per ampliar el regadiu i dotar d'e-lectricitat els nuclis de Sant Fran-cesc i de la Savina. Però s'esgotà el pressupost i les obres quedaren in-terrompudes (CASTELLÓ, *El Pitiuso* 1956: 32 i *El Pitiuso* 1959: 25).

Als anys cinquanta, d'apertura a l'exterior i recuperació, apareixen les primeres cooperatives agrícoles a Eivissa i Formentera. Les de Sant Antoni de Portmany i de Santa Eu-lària des Riu són de 1951; subministren als socis adobs, llavors, pinsos, material fitosanitari i tot allò relacionat amb el camp, a més de fa-cilitar la venda de la producció de

garrova i ametlla als principals ma-joristes de la Península sense haver de passar pels intermediaris d'Ei-vissa, i de comprar els excedents de la collita de cereal. També arribaren a oferir als socis els serveis d'una màquina recol·lectora i de dos mo-lins per moldre els pinsos per al bes-tiar. Però, en general, a Eivissa la vida agrària estava estructurada amb les bases següents: productor, intermediari, cacic i càrrec adminis-tratiu. A més a més, la comercialit-zació de petits excedents duts a la ciutat pels pagesos es veia gravada per un impost de consums (la caseta del consumer se situava a la carre-tera, a l'entrada de Vila). La coope-rativa de Formentera és de 1952; uns dos anys després se n'afegí una altra de consum per a la importació d'adobs químics, dacs i llavors de sembra i, posteriorment, s'hi pogue-ren vendre i comprar els excedents dels pagesos. Formentera canalitzà a través de la seva cooperativa l'ex-portació de la producció excedent de bestiar i llana cap a Eivissa, i de fusta, ous i aviram cap a Barcelona.

Estructura i producció agrària

L'estructura de la propietat i règim de tinença de la terra dificul-tava la modernització i aplicació de millores tècniques, que posterior-ment durien a terme, sobretot, pa-gesos benestants que explotaven

Port de Sant Miquel, hotels Galeón i Cartago (Sant Joan). La consolidació del turisme de masses requeria de nous hotels de majors dimensions. Foto treta d'internet, publicada per viatgesmanacor.com.

directament les terres. Predominava la petita propietat que, sumada a la dispersió de l'hàbitat rural, condicionava el règim de tinença, majoritàriament directe per part del propietari amb la participació de tota la família. A les finques de majors dimensions, el pagès solia contractar jornalers a l'hora de la collita i també podien tenir finques a *majoral*, però totes les de propietaris ciutadans eren explotades per majorals, en un règim de parceria peculiar d'Eivissa, recollit en el dret foral. Com ja identificà Bisson, la propietat ciutadana abastava les millors terres agrícoles del pla de Vila (de Jesús a Sant Jordi i ses Salines), més les valls de sa Llawanera i del riu de Santa Eulària, amb una agricultura comercial mixta de secà i de regadiu, però que sovint seguia aplicant tècniques tradicionals. En general, era una agricultura de baixa productivitat i escassos rendiments.

Pel que fa a la producció agrícola, el secà, que en el cens agrari estatal de 1962 ocupava encara un 95 per cent del total de les terres, se centrava en un policultiu d'arboris, com l'ametller i el garrover (tots dos amb comercialització exterior), l'olivera i la figuera (amb bon nombre

de varietats) i l'arbustiu de la vinya (aquests tres últims bàsicament per a l'autoconsum), s'hi associava el cultiu anual d'un cereal (blat, ordi) en rotació amb lleguminoses i guaret, que complementats amb un curt nombre d'animals domèstics (conills, aviram, algun porc, cabres i ovelles) i un petit hort familiar, permetia disposar tot l'any d'una relativa quantitat d'aliments per al consum de la llar, a més de la pesca i la recol·lecció al bosc. En regadiu (a penes un cinc per cent de l'espai agrícola en el cens de 1962) s'obtenia una gran diversitat de fruites i hortalisses, a més de dacs i alfals per a l'alimentació animal. L'activitat agrària associava una ramaderia poc desenvolupada (el cens ramader de Balears de 1952 només comptava per a Eivissa 15.739 caps d'ovelles, 9.512 cabres i 18.874 aus (CASTELLÓ, *El Pitiuso* 1953: 25); curiosament, no queden comptabilitzats els equins (ases, mules, cavalls), tan importants per al treball agrari i transport. Es complementava amb una explotació forestal, amb producció de llenya i fusta, carbó vegetal, pega i calç, consumits sobretot al mercat local, amb alguna partida de fusta i carbó cap a l'exterior.

Amb sistemes hidràulics arrelats en el món islàmic medieval, la mostra més destacada de regadiu ancestral són ses Feixes i Buscastell. Ses Feixes envolten la badia d'Eivissa, dividides en dos sectors: el prat de Vila i el prat de ses Monges, separats per una zona d'aiguamolls (es Prat) al nord de la badia. Arribaren a ocupar una extensió total d'un 60 hectàrees, repartida entre 146 parcel·les agrícoles, amb una propietat molt fragmentada i actuació individualitzada; abastaven el mercat de Vila de tota classe de fruites i verdures. Més evolucionat, des del punt de vista social, és el regadiu de la vall de Buscastell, amb una comunitat organitzada que es veïé constreta a integrar-se en l'estructura laboral del règim i convertir-se en "grup sindical de colonització". De fet, són de l'any 1943 les últimes ordenances que regeixen la comunitat de regants des Broll de Buscastell, encara vigents al segle XXI, formada pels propietaris de 55 horts, amb una extensió de quasi 15 hectàrees. Al segle XX arribaren sis molins de Buscastell (per regar i també moldre blat), dos deixaren de funcionar al principi del segle i la resta abandonà la seua tasca sobre els anys seixanta, substituïts per nous enginyers mecànics que no necessitaven dependre de la força de l'aigua. En un principi tots eren de roda horitzontal; dos d'ells arribaren a canviar la roda horitzontal per la vertical (molins de na Peres i d'en Tià), els millor conservats.

Molins aiguaders i modernització

Com a primeres aplicacions tècniques, a més de la introducció dels adobs, durant el primer terç del segle XX s'havien començat a muntar a Eivissa molins aiguaders del tipus multipala americana, importats d'Amèrica i de la Península, totalment prefabricats i d'estructura metàl·lica, muntats sobre una torreta de ferro galvanitzat. Segons explica J. Serra, aquests ginyers, dits popularment *molins*, eren de dimensions modestes (entre 1,80 i 4,27 m de diàmetre de roda), contrastant amb els decimonònics molins de ramell, que solien superar els 10 m de

diàmetre. El tipus de molinet més comú a Eivissa era l'anomenat "model 702", ideat als Estats Units per Steward Perry. El seu tret fonamental era el sistema de transmissió, basat en un engranatge reductor situat dins un càrter d'oli. En la postguerra, es muntaren també alguns molins metàl·lics de grans dimensions, als horts de Jesús i des Puig d'en Valls, de Sant Jordi i ses Salines, instal·lats per la casa Cabot de Palma. Aquests molins, dits popularment *cabots*, eren una versió mallorquina dels multipala americans, una mena d'híbrids entre els americans i els de ramell autòctons. Els molins de ramell o de ventall, com també es deia a Eivissa, començaren a caure en desús a partir de mitjan segle XX, amb la introducció de veles fixes de fusta, més sòlides, segures i de més fàcil manteniment que les veles desplegable de posts; eren una imitació econòmica de les pales de xapa metàl·lica, ja que llavors el ferro era més car que la mà d'obra. A Formentera, a partir de mitjan segle XX es varen instal·lar alguns molins aiguaders, en general de petites dimensions i sovent de construcció precària, fets per artesans locals a imitació dels d'Eivissa; però també n'hi hagué uns pocs de roda metàl·lica d'acurada factura del tipus multipala americana (JSR, *molí*, eief).

La intensificació del regadiu fou clau, s'obriren nous pous i s'hi instal·laren motobombes per extreure'n l'aigua; com també en alguns molins i sènies tradicionals. La premsa local estimulava els propietaris a la modernització i s'anunciaven motors i tècnics en electricitat per al manteniment de les instal·lacions. La disponibilitat monetària animà també a comprar petits tractors; el cens agrari de 1962 només en recollia 12, que augmentarien amb rapidesa. Tanmateix, el camp es mecanitzava i motoritzava, i en unes illes d'habitatges dispersos i transport públic ineficient, una variada gamma de bicicletes i motocicletes facilitava els desplaçaments dels seus habitants més dinàmics. També els camions de transport arribaren a substituir els carros. Els

Hotel Hacienda na Xamena, costa des Amunts (Sant Joan). La naturalesa com a reclam d'un turisme de major poder adquisitiu. Foto: <http://recreativiaje.com/hotel-hacienda-na-xamena-ibiza/>.

joves pagesos ja no es veien obligats a emigrar i, així com adquirien majors nivells d'instrucció, preferiren ocupar-se en les noves activitats turístiques.

La tecnologia aplicada a la producció agrària entrà a través de la substitució de l'energia animal per la mecànica, l'adopció de maquinària, la introducció de noves tècniques de cultiu, tals com hivernacles i cultius protegits, l'aplicació de noves formes de regadiu, com l'aspersió i reg gota a gota, la utilització d'adobs químics i productes fitosanitaris i la incorporació de farratges seleccionats per a l'alimentació del bestiar. Els canvis en la demanda i l'adopció de tecnologia determinaven també canvis en els cultius. Les produccions menys rendibles eren substituïdes per productes de l'exterior. L'abandonament d'algunes terres cultivades inicialment era positiva, perquè eliminava del camp terres marginals i braços sobrants, i permetia la mecanització.

El mercat exigia noves condicions de producció perquè la demanda era diferent: fruita, hortalisses, productes peribles, carnis i derivats lactis amb processos de producció industrial. La continuïtat de l'agricultura forçava els pagesos a una agricultura comercial, amb dificultats importants, derivades unes de l'anterior estructura agrària (asso-

ciació de cultius, excessiva parcel·lació, ineficàcia de la comercialització, persistència de mentalitats desfasades, manca d'inversió), i altres de les condicions naturals (límits imposats per la disponibilitat d'aigua, relleu, tipus de sòls). El corrent monetari originat pel turisme va permetre a alguns pagesos renovadors fer les necessàries inversions de capital. Però si els primers hotels compraven a Eivissa i Formentera els productes que consumien estimulava la producció agrària i pesquera local, en poc temps l'oferta seria incapaç d'atendre una demanda en creixement exponencial.

El Servei d'Extensió Agrària i l'expansió agrícola

En l'assessorament i la formació agrària de la pagesia va tenir un paper important el Servei d'Extensió Agrària, organisme dependent del Ministeri d'Agricultura, creat el 1955 per modernitzar el sector agrari i que s'emmarcava en un programa d'ajuda dels Estats Units d'Amèrica. L'agència comarcal d'Eivissa es creà el 1964 i quedaria sota la direcció d'un enginyer agrònom. S'iniciaren contactes amb els agricultors i s'impartiren uns primers cursos sobre tècniques de cultiu. Al final dels anys seixanta i principi dels setanta s'avaluaren els problemes del camp pitiús, concretats en:

El mercat Vell, Eivissa. Punt més important de comercialització de la producció agrícola de l'Eivissa tradicional i lloc de trobada ciutadana. Vila depenia del camp per alimentar-se. Fotografia: AISME.

descapitalització del sector agrari, baix nivell tècnic de les explotacions, comercialització deficient i escàs grau d'associació. Els anys setanta, es treballà per millorar la qualitat de vida dels pagesos, introduir millores al camp i canviar la mentalitat tradicional, però reforçant la identitat pagesa i valorant la importància social del sector. En especial, es donaren vies a la comercialització directa de productes agraris i a un cooperativisme d'aire democràtic.

Entre 1970 i 1972 es crearen els mercats pagesos d'Eivissa (al peu des *Rastrillo*), Sant Antoni de Portmany i Santa Eulària des Riu; els dos anys següents s'organitzaren grups de venda directa d'ametlla i es constituí la Cooperativa Agrícola "Es Nostro Camp", que arribaria a reunir quasi un mil·lenar i mig de pagesos de tota l'illa d'Eivissa i també de Formentera. Es posà en funcionament la formació professional agrària i un programa radiofònic², que a més de qüestions agrícoles,

incidí en el foment i conservació de la cultura popular; també es publicaren nombrosos articles sobre tècniques agràries, cultius i poda, hivernacles, adobs i tractament de plagues. Moltes de les notes agrícoles quedaren reflectides en l'almanac *El Pitiuso*, de Joan Castelló, que des de 1945 ja introduïa, cada any en la seua publicació, elements de cultura popular i notes sobre el camp.

En arribar els anys setanta, la societat pitiusa havia passat directament d'un món tradicional agrari precapitalista a una economia de serveis postcapitalista, com podem deduir de l'estructura de la població per activitats. El 1960 el sector primari ocupava un 60 % de la població activa, el secundari i el terciari es repartien la resta, amb un 19 % i 21 %, respectivament. El 1975 el sector primari havia passat a ocupar-ne un 20 % (i seguia en franc retrocés), el secundari (amb la construcció) era poc més d'un 28 %, i el terciari reunia ja més de la meitat dels treballadors (en augment progressiu). Però la reducció de població activa agrària no va representar un augment de la productivitat i una continuïtat en el procés de modernització, sinó que, al contrari, donà

peu a una minva de la superfície cultivada i a una major pressió urbanística sobre les àrees rurals susceptibles d'especulació immobiliària o turística.

Crisi del sector agrari

La descapitalització de l'agricultura, per canalització cap a d'altres sectors amb els quals s'obtenia major rendiment de l'estalvi o del producte de la venda de terrenys, contribuï a l'abandonament de les parcel·les i cultius menys rendibles, paral·lelament a la instal·lació de la població en espais i nuclis urbans nous. Al mateix temps es produïa una democratització de l'herència i s'accentuava l'individualisme. La terra perdé valor com a factor de producció i passà a convertir-se en riquesa per ella mateixa; les successives divisions per herència resultaren en una divisió minifundista del terreny, reflectida en el cens agrari de 1972, més apta per a la parcel·lació immobiliària. Perdé importància el règim de parceria (a majoral o *minorjal*) i molts agricultors es dedicaven a una altra activitat principal relacionada amb els serveis o la construcció; per a ells, l'agricultura es convertia en oci i la inversió en ginyos tècnics tenia la funció de fer el treball més lleuger. El camp patia un dèficit i envelliment de la força de treball. S'apuntaren algunes possibles solucions per redreçar la problemàtica del camp, com la concentració parcel·lària, la mecanització de les labors i abandonament de la multiplicitat de cultius substituint-los pels de major demanda (per tal de pal·liar el minifundisme, racionalitzar les explotacions i unificar la producció per tal d'obtenir un benefici just). I de cara a la comercialització, es proposava el cooperativisme per fer front als intermediaris i la creació d'una estació hortícola amb dipòsits frigorífics per poder emmagatzemar els productes i oferir-los al consumidor en el moment oportú (CASTELLÓ, *El Pitiuso*, 1977: 17).

Bisnon ja apuntava la «brutal mutació» dels decennis sisè i setè i es preguntava si seria possible un nou equilibri (o simplement el camp

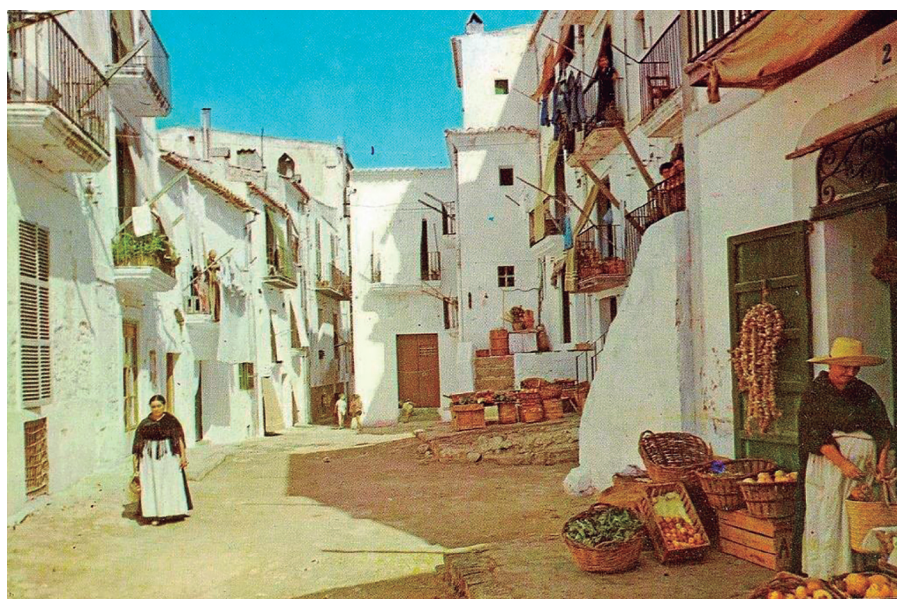
2. En el programa de ràdio *Es nostro camp*, Pep Costa i Maribel Torres protagonitzaven dos personatges, home i dona, de la nostra pagesia, amb el seu enginy característic i expressant-se en la pròpia llengua.

quedaria abandonat), segons com s'adaptessin els sistemes agrícoles, com quedaria afectada la població rural i com es configurarien uns nous horitzons de treball. La conclusió final no era optimista respecte de l'agricultura. El cas d'Eivissa (i hi hem d'incloure Formentera) apuntava a la conversió de l'illa sencera en una vasta zona residencial de baixa densitat, una forma particular d'urbanització del camp (BIS-SON, 1977: 385). S'ha d'afegir que l'exigència d'infraestructures i serveis urbans d'aquest model rural-rururbà és també brutal, d'un impacte ecològic insostenible, i requereix una decisiva acció política i consciència ciutadana per tal de frenar-ne el procés.

Hauríem d'esperar al segle XXI per a una nova revitalització del sector agrari, amb recuperació d'espècies i races autòctones, obtenció de denominació d'origen per a diverses produccions agràries i pesqueres, campanyes gastronòmiques, finques d'agricultura ecològica i comercialització d'uns productes de proximitat.

Bibliografia

AA.DD. (1972-2022). *Eivissa*, 3a època, **1-72**. Eivissa. Institut d'Estudis Eivissencs.
 AA.DD. (1995-2018). *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*. 13 volums publicats (A-Zush, més un de suplement A-Z). Consell d'Eivissa i Formentera/Consell d'Eivissa. Versió digitalitzada, amb correccions: <eeif.cat>
 AA.DD. (1999). *Territoris*, **2**, dedicat a les Pitiüses. Recull el treball sobre ses Feixes de Foster i, al final, una extensa bibliografia sobre Eivissa i Formentera.
 AA.DD. (2001). *Territoris*, **3**, dedicat al Dr. Joan Vilà-Valentí, recull tots els seus treballs sobre les Pitiüses (excepte un pròleg posterior, per al volum dedicat a Formentera, del GEN).
 ARXIU HISTÒRIC D'EIVISSA, HEMEROTECA (fons digitalitzat consultable per internet).
 BARCELÓ PONS, Bartolomé (1970). *Evolución reciente y estructura de la población en las islas Baleares*. [Tesi

Botigues. Petites botigues de queviures repartides per tota la ciutat d'Eivissa venien els excedents agraris que hi duïen els pagesos, també n'hi havia a les viles de Sant Antoni de Portmany, Santa Eulària des Riu, a tots els pobles i repartides en enclavaments estratègics de les carreteres. Fotografia Casa Planas, AISME, carrer des Passadís, entre sa Penya i la Marina.

doctoral, Barcelona 1968]. Madrid, Instituto de Estudios Ibicencos del Patronato J.M. Quadrado i Instituto de Geografía Aplicada, CESIC. Reproduït a *Trabajos de Geografía*, **1**, Universitat de Palma. p. 399.
 BARCELÓ PONS, Bartolomé (1974). Población y turismo en el municipio de San Antonio Abad, *Boletín de la Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca (BCOCINP)*, **683**.
 BISSON, Jean (1964). La utilización del suelo en las Baleares. Contribución al estudio de la geografía agraria de las islas, *BCOCINP*, **643**: p. 61-76.
 BISSON, Jean (1972). La propiedad ciudadana en las islas Baleares, *BCOCINP*, **674**: p. 3-16.
 BISSON, Jean (1977). *La terre et l'homme aux Îles Baléares*. [Tesi doctoral]. Aix-en-Provence. Edisud. p. 416 + 7 làms.
 CALVERA VEHÍ, J. (1972). La força pagesa de ara, *Eivissa*, **1**: p. 24-26.
 CASTELLÓ GUASCH, Joan (2011). *El Pitiüso. Almanaque para Ibiza y Formentera (1945-1979)*. Introducció i índex de Felip Cirer. Eivissa. Consell d'Eivissa i Institut d'Estudis Balearics. Edició facsímil, conserva les portades i paginació de cada publicació anual.

CIRER COSTA, Felip (1991). *Buscassell*. Eivissa, Consell Insular d'Eivissa i Formentera, p. 101.
 CIRER COSTA, Felip (2012). *Buscassell. Estudi de geografia humana*. Eivissa, Mediterrània, p. 208.
 CIRER COSTA, Joan Carles (2004). *De la fonda al hotel*. Palma, Documenta Balear, p. 260.
 DEMERSON, Jorge (1981). «La huerta de Buscassell, en la isla de Ibiza». *Tarraco*, **2**: p. 167-181.
 FOSTER, George M. (1952). «The feixes of Ibiza». *The Geographical Review*. Nova York. XLII, 2. 227-237. Versió castellana feta per Antonio López Gómez: (1952) «Las "feixes" de Ibiza». *Estudios Geográficos*. Madrid. CSIC. 48. 559 i segs. Reproduïda al *BCOCINP*. Palma, 1963, LXV, 639, 88-93; i a *Territoris*, **2**; 183-193. Palma, 1999.
 GIL MUÑOZ, Carlos (1971) *Formentera. Una comunidad en evolución*. Barcelona, Dopesa.
 MARÍ MARÍ, Bartolomé (1961) *Ibiza e islotes adyacentes. Observaciones de un farmacéutico*, separata de la *Revista B) de la Real Academia de Farmacia*, 41 p. Inclou unes notes i dibuix sobre ses feixes d'Eivissa.
 MÉNDEZ REYES, Tomás (1999) Economía del turismo en Ibiza y Formentera. *Territoris*, **2**: p. 131-156.

A dalt, podant la vinya, Formentera. La formació dels agricultors va ser una de les tasques del Servei d'Extensió Agrària, a través de cursets, programes radiofònics i edició de material imprès. A baix, mecanització agrícola. El Servei d'Extensió Agrària impulsà la modernització de l'activitat agrària i organitzà els productors en cooperativa. Arxiu del Departament d'Agricultura del Consell Insular d'Eivissa, publicat a l'Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera.

SÁENZ DE VALICOUR, Carlos (2011). *La evolución urbana de Ibiza/Eivissa*. España. Grupo de Ciudades Patrimonio de la Humanidad. p. 26. SCHIOLER (1964). *El rendimiento efectivo de las norias en Ibiza, BCO-CINP*, 688-645: p. 214-224. L'original danès publicat el maig de 1961 a *Ingenior Bygningsvoesen*, 10: 261-268. Versió castellana de Karen Nielsen.

TORRES PLANELLS, Marga (1999). La dona en la indústria eivissenca. *Territoris*, 2: p. 113-121.

VALLÈS COSTA, Rosa (1972). Contribució a la història del turisme en Ibiza y Formentera, *BCOCINP*, 676-677: p. 107-168. Hi ha separata editada pel Foment de Turisme.

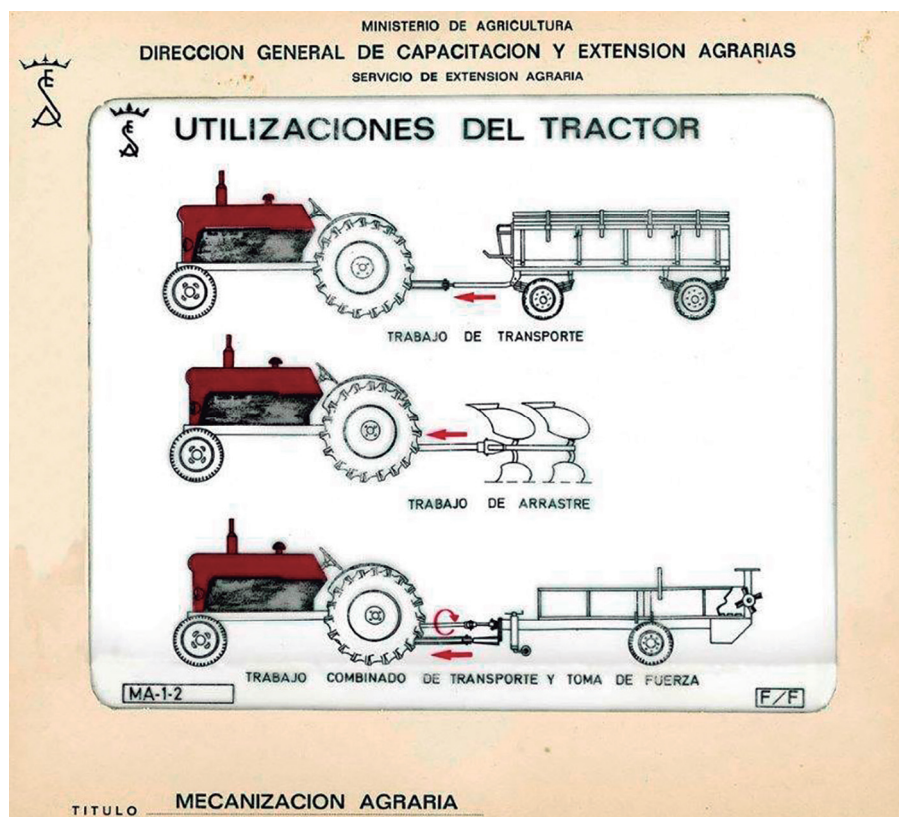
VALLÈS COSTA, Rosa (1981). Impacte del turisme sobre el nucli antic de la ciutat d'Eivissa, *Eivissa*, 12: p. 16-20.

VALLÈS COSTA, Rosa (1992). Reflexions entorn d'una carta pastoral (Dels bisbes de les Balears, sobre Ecologia i turisme a les nostres illes). *La Veu d'Eivissa i Formentera*. Can Sifre - Ed. Mediterrània. Sant Jordi de Ses Salines. Can Impres, Eivissa. 8. p. 6-7.

VILÀ-VALENTÍ, Juan (1950). Formentera. Estudio de geografía humana. *Estudios Geográficos*, 11: 389-442. Reproduït a *Territoris*, 3 (2001): p. 65-116.

VILÀ-VALENTÍ, Joan i VALLÈS, Rosa (coord.); PRATS, Ernest; RAMON, Francesc; VALLÈS, Rosa (1984) *Les activitats agràries*. Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs. Reproduït a *Territoris*, 3 (2001): p. 449-494. ZORNOZA BERNABEU, J. (1964). El turisme en Ibiza, factor importantíssim de su economia, *BCOCINP*, 644-645: p. 169-174.

ROSA VALLÈS COSTA ■

MICHAUD, Yves (2012). *Ibiza mon amour. Enquête sur l'industrialisation du plaisir*. Paris, NiL. 352 p. NAVARRO SÁNCHEZ, Àngel Custodio (2017). Sobre es Pou d'en Plater, una millora agrària rellevant en la Formentera de postguerra. *El Pi-tiús 2017*: p. 15-25. PLANELLS FERRER, Antonio (1984). *Ibiza y Formentera ayer y hoy*. Barcelona, Filmigraf. p. 547. RAMON FAJARNÉS, Ernest (2000). *Història del turisme a Eivissa i For-*

mentera 1900-2000. Eivissa, Genial Edicions Culturals, 255 p. Pròleg de Tomás Méndez, p. 5-7. Hi ha una edició més recent que amplia el període a 2020 i incorpora noves imatges. ROZEMBERG, Danielle (1990). *Ibiza, una isla para otra vida. Inmigrantes utópicos, turismo y cambio cultural*. Madrid, Centro de Investigaciones Sociológicas. Monografía núm 10, p. 218. Traducció del francès feta per P. Romero de Solís.